

ԵՋԻ ՊԱԾՏԱՄՈՒՆՔԸ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

Ներկայ թւականին «Հանդէս-Ամսօրեայի» Ա. համարում տպագրւեց իմ աշխատութիւնը «Դիրաքլարի» տաճարը վերնադրով, որը ենթադրել էի, թէ հին հեթանոսական մեհեան է և հաւանականաբար Սզի պաշտամունքին նւիրւած:

Յայտնի բան է 1500 տարւան գրական, չորս հազար տարւան արձանագրական և դարեւոր աւանդական պատմութիւն ունեցող մի ազգ, որի յիշատակարանների մէջ այս երկարատև շրջանում ճշ մի տեղեկութիւն չի նկատուել, ծանր էր մի այսպիսի նորութեան մասին հարց բարձրացնելը և անչափ պատասխանատու Բայց, ինչպէս ասինք, փաստերն ու իրերը իրենք ասպարէզ իջած, մեզ գրողներն այս յանդուգն քայլն անելու և ցոյց տալու հայ բանասէրներին, թէ իրենց նախորդները բազմապիսի պաշտամունքների մէջ, ի թիւս այլոց ունեցել են և երկրագործութեան հովանաւոր, երկրամշակութեան աջակից և լծակից պաշտպան մի աստուածութիւն, նման եգիպտական Ապիսին, որի պաշտամունքը նկատելի է, որ տարածւած է եղել հին Հայաստանի այն բարձր սարահարթերում, որոնք անյիշելի դարերից ի վեր երկրագործութիւն են ունեցել և զբաղւել են յատկապէս հացահատիկների մշակութեամբ. ցորեն, դարի, հաճար, կորեկ, կտաւատ, սիսեռ, զլզլ և ուրիշներ:

Եթէ մեր նախնիքը ունեցել են Ապիսի պաշտամունքը, չէին կարող պաշտելի Նզի համար մեհեաններ չկանգնել, նրա համար քուրմերի յատուկ դաս չունենալ և սրանց միջնորդութեամբ կապ չը հաստատել այդ ուժեղագոյն էակի հետ, որը ժողովրդի սընունդ ու կեանքն էր պահպանելու Ահա այս մեհեաններն և այդ մեհեաններից դուրս բերւած իրերն են, որ դալիս են ապացուցանելու, թէ, որքան որ տքնել են մեր հեթանոս և քրիստոնեայ պապերը ջնջել այդ պաշտամունքի հետքերը մեր երկրից, որքան որ ջանացել են իսպառ մոռացութեան մատնել նրանց գոյութիւնը, բայց իրենք՝ այդ պաշտամունքի առաքելները, թաղւած ու ծածկւած մի քանի տասնեակ դարերից ի վեր, հրապարակ են ի-

ջել գիտութեան և պատմութեան նիւթ մատակարարելու և իրենց նշանակութիւնը և նշանակութիւնը ապացուցանելու: Եղբ մեր մէջ պաշտօնած է եղել խաղերի ժամանակ, բարելակման ամենանիւն քաղաքակրթութեան շրջանում:

Անշուշտ այս նիւթի մասին բանասէրների կողմից յիշատակութիւններ եղել են, միայն այնքան անորոշ կերպով են արտայայտել, որ չէին կարող բաւարարել ժողովրդի պահանջին կամ ուշագրութիւն գրաւել: Մեր պատմական Եզնիկ, Եզնակ, Եզնիկ, Եզնուկ անունների մասամբ ազատ նշանները կարող են մտքերը գրաւել, բայց այդ յատուկ անունները բաւական չեն կարող լինել գրական ապացոյցներով հաստատելու այն, ինչ որ մեզ տալիս են այսօր աւերակ մենեաններից և պեղուած գերեզմաններից դուրս եկած իրական փաստերը:

Ա. Դեռ սրանից չորս տարի առաջ պ. Եր. Լալայեանի Գեղարքունի գաւառի Մրթալների ձորում կատարած պեղումը և բացած Եղի գերեզմանը մի մեծ ապացոյց է հայկական Ապիսի գոյութեան, բայց այդ առաջին քայլը չէր կարող այնքան հաւաստիութիւն ներշնչել, եթէ չգային յետագայ փաստերը: Մրթալների ձորի արևելքից արևմուտք ձգւած շարքի ամենատարեկեան ծայրը, նկատւած բոլոր կուրգաններից ամենից բարձր կանգնած և ամենից ուշագրաւ եղել է Հայկական Ապիսի դամբարանը: Ինչպէս նկարագրում է պեղումը կատարող պ. Երևանդ Լալայեանը (տես Ազգ. Հանդէս գիրք XVIII), դամբարանը դաշտի մէջ 20 մետր տրամագծով և մի մետր բարձրութեամբ կանգնած է եղել դարերից ի վեր: Սկզբում շատ բարձր է եղել դամբարանը, բայց գիւղացիները նրա վրայի քարը կրելով ցածրացրել են: Գերեզմանի պատերը դաշտի մակերևոյթից ցած են եղել, ունեցել է 6 մետր երկարութիւն, 2 1/2 մետր լայնութիւն և 4 մետր խորութիւն: Պատերն անտաշ քարերով է շինւած եղել, առանց շաղախի և քարերով էլ ծածկւած: Հետևաբար գործը շինւած է դեռ այն դարում, երբ մարդիկ կիրը չէին գտել:

Այս ընդարձակ տարածութեան մէջ, գերեզմանի երկարութեամբ, հիւսիսային պատին կից, երեսը դէպի հարաւ, աջ կողքի վրայ պառկած էր մի մեծ եզան կմախք. որի գտնվելը վերջին (№ 549): Գլխի մօտ ոչինչ չկար գրւած, իսկ պոչի մօտ երեք կաւէ ձագառաձև խողովակներ (№ 544—546) և մի խեցի (№ 547), որ շատ նման է այժմեան մեր գիւղերում և քաղաքներում գործածուող խնկանոցին: Սրա մօտ գտնւում էր մի փոքրիկ, կաւէ արկղիկ, նշխերով դարդարուած... Ձագառաձև 3 խողովակներ, որ յիշեցնում են ատրուշանները, գրւել են կրակի

վրայ, նրան աւելի բորբոքելու նպատակով և սրանց մէջ ածել խռնակ, որ դրւած է եղել այն կաւէ արկղիկի մէջ...»

Բ. Շիրակի դաշտում, Դիրաքլար գիւղի արեւմտեան կողմը գտնւած կուրգանը փորել են գիւղացիները սրանից տասներկու տարի առաջ։ Այդ կուրգանում ոչ թէ պաշտւած Նզի ոսկրոտիքն են գտել, այլ ինչպէս երևում է՝ մի քրմապետի կմախքը։ Քրմապետի վզին գտնւել է պղնձից շինւած մի հորթի գլուխ, որը ներկայումս գտնւում է Զաւրթնոցի վանահայր Նաչիկ վարդապետի մօտ։ Կմախքի մօտ եղել է մի փտած դաւազան, որի պղղնձէ գլուխն ու ծայրը ապացոյց են նրա այդ իշխանութեան, սրանք պահւում են մինչև օրս գիւղում, տանուտէրի մօտ։ Գաւազանի գլուխն ու ծայրը 1911 թ. Օգոստոսի 16-ին մեզ ներկայացրին գիւղացիները, որոնք պահել էին թանգարժէք գնով ծախելու նպատակով։ Գաւազանի գլուխը իր քանդակներով այնպիսի դարդ էր ներկայացնում, որ կարող էր գեղարւեստագէտի աչք հրապուրել։ Գիւղացիք պատմեցին, թէ այդտեղ գտնւել է մի պղնձէ Նզի գլուխ և, որը տարել են էջմիածին թանգարան դնելու նպատակով, բայց այս տարի ապրիլի սկիզբներին նոյն թանգարանում շատ փնտրեցի չգտայ։ Ոչ ոք տեղեկութիւն չուներ այս մասին։

Ալէքսանդրապոլից Գեալին-Ղայայի բարձունքը զննողը կարող է նկատել Դիրաքլար գիւղը, որը գտնւում է երկու սրածայր և բոլորովին Նզի եղջիւրներին նման մահիկաձև լեռների մէջ տեղը։ Հեռուից դիտողն իսկոյն կարող է նկատել այդ եղջերանման լեռները, որոնք Շիրակի դաշտի արևելքից զննում են ամբողջ տարածութիւնը մինչև Ալաշանները, Սաղուշանները, Սասնիները, Զարիշարի լեռները և Աղբաբան։ Ամեն կողմից դիտակով նայողը կարող է տեսնել այդ երկու բարձր եղջերանման լեռների մէջ այն սև բլրը, որը բռնում է Դիրաքլարի տաճարը։ Հաւանական է թւում, որ նոյնիսկ Նզի մահեանի տեղի ընտրութեան մասին գործել է մեր պապերի միտքը և այս բնական մահիկաձև եղջիւրների մէջ են գետեղել այն նւիրական Նզի տաճարը, որը պիտի հովանաւորէր ամբողջ Շիրակի երկրագործութիւնը և որին ամեն առաւօտ արև գալին պիտի դիտէր ամբողջ դաշտի ազգաբնակչութիւնը, երեսն արևելք յարած, իր ազօթքն ու խնդրածքը կատարէր, թախանձէր պահպանելու և աճեցնելու իր ձեռքի աշխատութիւնը, իր ամեն օրւան պարէնը, որոնցով պիտի կերակրէր իր մանր ու խոշորը։

Սկանայ լճի ափերից ոչ շատ հեռու Մրթբի ձորի և Շիրակի դաշտի այս երկու երևոյթները չպիտի կարողանային դրակա-

մօտ ութ փարօսախ հեռաւորութեան վրայ տարածւում է էնզէլի Ղուշի թերակղզին, որի բարձր լեռները սրակող իջնում են լճի ափերին և պարիսպների նման պաշտպանում թերակղզին։ Այս թերակղզու բնական ամրութիւնների վրայ կանգնած է Գէօգեարդին Ղալան—Աղաւնու բերդը, որ հին հին դարերից ի վեր մինչև վերջին ժամանակներս, որպէս անառիկ ամրոց ծառայել է երկրի իշխողներին, որոնք իրենց ընտանիքն ու գանձարանը

Ա. Աֆթանգիլեանի ձեռք բցած եղի արձանը Ղուշի գանուած

այդտեղ են պահպանել։ Այս բերդի պարիսպները ուսումնասիրողին յեշեցնում են ինչպէս Կիլիկիան, նոյնպէս արուեստի զարգացման և անկման բոլոր շրջանները։

Այս բերդի շրջապատում գտնուած պզնձէ, արոյրէ, պող-

պատէ նետերը, սրերն ու դաշոյնները, նոյն իսկ գնդակներն ու ռումբերը հետամտողին պատմում են յիսուն—վաթսուն դարի այն արկածները, որոնք տեղի են ունեցել այդ անառիկ գանձարանի շուրջը: Այդ բերդում նկատելի են բազմաթիւ ապարանքներ, զօրանոցներ, մթերանոցներ և ջրամբարների հետքերը, որոնք շինել են անյիշելի դարերից ի վեր, պարզ և սրբատաշ քա-

Ա. Աթթանդրիանի ձեռք բացած եղի արձանը Ղուշի գտնուած:

րերով, աղիւսով, կրաշաղագով: Բերդի պարիսպների դաբրաղներից մէկի ճակատին սրբատաշ քարերի վրայ դրօշմուած է արաբական տառերով «Աբուլ-Մուզաֆէր—Հիւսէյն Բահադուրի» անունը, որը Մեծ Շէյխ—Հասան Իլթանի թոռը և դաժան Րեվէյսի իշխան Իլթանի որդին էր և ապրում էր 15-րդ դարի վերջերքը—Լէնկթեմուրի աւերածութեան ժամանակ:

Այս բերդի ստորոտում, երեսը դէպի արևմուտք—Սալմասի դաշտավայրին դարձրած կանգնած է «Ղարաբաղ-քէնդը», որն իր

անունը տուել է լճակի մէջ տարածուած թերակղզուն: Այսօրուան գիւղը իւր գիրքով և աւերակներով անցորդին ասում է, որ ինքը մի ժամանակ մամոզ Նահանգի թագուհին է եղել: Նոյն իսկ Պասկերիզի գաղթից առաջ, մինչև 1828 թ., այս գիւղում ապրում էին 800 տնից աւելի հայեր, որոնցից այսօր մնացել է 10 տուն: Ունին մեծ եկեղեցի կոփածոյ—սրբատաշ քարերով շինուած, բազիլիք ծածկով: Այս գիւղում ամեն մի քայլափոխում անցորդը տեսնում է այնպիսի հնութիւնների հետքեր, որոնք պատկերացնում են այն մեծ կուտուրան, որը տարածուած է եղել Ուրմիայի լճի արևմտեան ափերում:

Ղարաբաղ քէնդից (գիւղից) երեք կիլոմետր տարածութեան վրայ գտնուում է Ղուչի գիւղը և այդքան էլ հեռու է սրանից Բիւսֆիր-Ղալան: Փորձառու և զննող աչքը կարող է իսկոյն նկատել, որ այսօրուան անշատուած Ղուչի և Քիաֆիր-Ղալա գիւղերը մի ժամանակ Ղարաբաղի հետ միացած են եղել, միայն թաթարական և արաբական աւերիչ ձեռքերն են նրանց կործանել և իրարից անջատել:

Այս Ղուչի գիւղում—Անչալ Մահալում 1905 թուականին նորանոր բնակարաններ կառուցանելու համար հիմքեր փորելիս, բացուեց մի փոքրիկ մեհան, սրբատաշ խոշոր և կարծր քարերից շինուած: Շինութիւնը փրկած է, բայց պատերը ցոյց են տալիս—հաւանականաբար, թէ նա էլ բազիլիքի ծածկ է ունեցել: Անյիշատակ դարերից ի վեր այս մեհանը մնացել է աւերակների և հողի տակ, որի մէջ, սրբատաշ քարի պատուանդանի վրայ զբաղեցնան երկու արոյրէ տրձաններ:

Արձանները մէկը միւսից միայն մի սանտիմետր ցածր էր և այդքան կարճ, որով կարելի է ենթադրել, թէ մէկը ցուլի է—միւսը՝ գուցէ եղի: Երկուսի էլ կազմն այնքան իրար նման են, որ բոլորովին իրարից տարբերել չէ կարելի: Գլխերն այնպիսի քանդակներով զարդարուած են և այնպիսի գեղարուեստական կազմ ունին, որ ինքնին խօսում են զննողին և յայտնում, թէ իրենք եղել են դարերով պաշտամունքի առարկայ:

Այս արձանները գտնուելով քարէ բարձր պատուանդանի վրայ, ծածկուած լինելով մեծ մեծ քարէ ծածկոյթով, զերծ են մնացել խոնաւութիւնից և չեն ենթարկուել փտութեան: Անգութ և տգէտ գտնողները, արձանների արտակարգ ծանրութիւնը համարում են ոսկու գանձի նշան և վայրենաբար դարձնի մուրճի հարուածների տակ փշրում են երկուսն էլ: Բարեբախտաբար շուտով վրայ են հասնում գիւղի տէրերը և փշրանքն արգատում են այդ տգէտների ձեռքից, որոնք, երկիրը կուռքի մանրունքի ներ-

կայութիւնից ազատելու համար, պատրաստուած են եղել ծովը թափելու արձաններէ փշրանքները:

Արձանների երկուսի էլ գլուխը չեն փշրուած, ամբողջապէս կան, մինը ներկայիս գտնուում է Թիֆլիսում Մաշիդ-Մալթանէի թանգարանում, միւսը, որ մի ժամանակ նուէր էր զրկուած Մահ-մէդ-Ալի-միրզա էքս-շահին, վերջերս աճուրդից գնել էր Արս. Աֆթանդիլիանը և տարաւ Նւրոպա վաճառելու:

Մէշիդ-Մալթանէի ձեռք քցած ցուլի արձանը Ղուշի գտնուած:

տական նրբութիւն ու նշտութիւն են ներկայացնում, որ չի կարելի ենթադրել, թէ այդ արձաններն իրենց անցեալ դարգացման պատմութիւնը չունենան:

Եղի պաշտամունքը, ինչպէս երևում է թէ այս արձաններից և թէ Սեանայ լճի ափերին մօտ եղած պեղումներից, պէտք է գոյութիւն ունենար մեր երկրում մեզանից 40—45 դար առաջ: Նա որպէս ժամանակակից եգիպտական Ապիսի, իր ծագումն ու դարգացումն ստացել է նրա հետ միաժամանակ: Ինչպէս երևում է, Հայաստանում աւելի կարճ է տևել Ապիսի պաշտամունքը, քան թէ Եգիպտոսում, քանի որ Եգիպտոսի Ապիսի պաշտամունքի մասին խօսել է Հերոդոտը և Հայաստանի վերաբերմամբ լռել պատմագիրների հայրը:

Անշուշտ այս արձանները կենդանի վկայ են Եղի—պաշտամունքին մեր երկրում, որոնք ապացուցանում են, թէ մեր աշխարհի ամեն մի դաշտավայրում երկրագործութեան հովանաւոր Ապիսը ունեցել է իր մեհեանը: Հողագործութիւնը — հացահատիկների մշակութիւնը որքան որ հին է և իւր արմատները զըցած է մեր երկրում, Եղի — պաշտամունքն էլ նրա հետ զուգընթաց է երևում:

Անշուշտ այս կատարելութեան հասած արձանագործութիւնն իր անցեալն ու դարգացման աստիճանները պիտի ունենայ: Այստեղ ներկայացուած Եղի բրոնզէ արձանների գլխերը ափսոսի գեղարուես-

Դ. Ղուլլիի աւերակների մէջ գտնուած եղի արձանների հետ գտնուած են նոյնպէս մի պաշտամունքի հասած Ապիսի մոմիացրած կմախք, որը տարաբաղդաբար փշրուած ու թափուած է ծովը: Այդտեղ գտնուած է մի բրօնզէ օձ, որը պահուած է կալուածատիրոջ մօտ, արծաթի ամաններ, և ուրիշ մաշուած ու քրքրւած զարդեր:

Մէլիդ-Սալթանէի ձեռք բցած գօտու կտորը, Ղուլլի գտնած:

Ե. Այս զարդերի մէջ ամենաէական տեղը բռնում է մի գօտի—կամար, պղնձից, որի վրայ քանդակուած են շարք-շարք երեք առիւծ և երեք շեղձ: Այս գօտու վրայ նկարուած են կարծես թռչող ցուլեր, որոնք սաւառնում են օդի մէջ: Այնքան արագ են թռչում ցուլերը, որ նրանց հետամտող առիւծները յետ են մնացել և չեն կարողանում հասնել իրենց հալածած ցուլերին:

Անշուշտ այս գօտին ապացոյց է որ նա ծառայել է Ապիսի մեհեանի քրմապետին, որը կրելով այդ զարդը, ամրապնդել է իւր մէջքը կռուելու բնութեան աւերիչ և կործանիչ տարրերի դէմ, որպէսզի երկրում ամեն կողմ հաստատէ երկրագործութիւնը, երկրամշակութեամբ ամրացնէ հողի և մշակողի մէջ եղած կապը և թափառական տարրերին, խաշնարածներին ու որսորդներին հաստատարնակ դարձնէ:

Ցուլերի մէջ կանգնած են ոսկեհատ, գոհարահատ հացահատիկների արտերը, որոնց մէջ քանդակագործը գրել է իւր խորհրդաւոր մօքերը: Բայց կործանարար ժամանակը տարաբաղդաբար մաշել, քրքրել և այնպէս է փշրել այդ գօտու պղնձի զարդարանքները, որ նրա վրայ քիչ բան է մնացել մեղ լուր հասցնելու մեղ-

նից քառասուն դար առաջ ապրողների մտքերի, խորհուրդների և ձեռակերտների մասին:

Դարաբաղ թերակղզին Ուրմիայի լճի մէջ այնպիսի դիրք է գրաւել անյիշատակելի ժամանակներից, որ նրա ուսումնասիրութեան համար արժէ մեծ զոհողութիւններ կատարել և պարզել, թէ ինչ պարագաներ են ծնունդ տուել ինչպէս Ապիսի կուտին, նոյնպէս այն մեծ փիլիսոփայ Զրադաշտին, որի վարդապետութեան հետեւց իրանը աւելի քան քսան դար:

Վանի լճի հիւսիսային ափերում—Արճէշի գաւառում և դաշտում նոյնպէս մի մեհեանում գտնուած է մի արոյրէ արձան, որն իբր թէ ծախուել է ճանապարհորդ անգլիացիների, բայց քանի որ այս մասին դրական փաստ չըկայ, չենք կարող հաւատարացումներ տալ ընթերցողին, մինչև աւելի մանրամասնութիւններ ձեռք բերելը:

Ախալքալսկի Վարդիա գիւղի շրջակայքում գտնուած եղի արձանը, որ ձեռք է բերել Թ. Բայբուրդցեանը:

ասում են, որ իրենք ժողովրդի պաշտամունքի առարկայ են եղել դարերով: Ինչպէս այսօր ամեն տուն սրբերի պատկերներին մի անկիւն է նուիրում, երկրամշակութեան կազմակերպութեան առաջին դարումն էլ ամեն երկրագործի օջախի գլխին բազմեցրած են եղել եղի արձանը, որը հովանաւորում էր տան անասուններին, արտին ու բոստանները:

Է. Ախալքալսում պ. Թ. Բայբուրդցեանը ձեռք է բերել մի ցուլի բրոնզէ արձան, որը 10 սանտիմետր երկարութիւն և 7 սանտիմետր բարձրութիւն ունի: Այս արձանի գլուխն ու եղջիւրները որքան որ գեղեցիկ են, այնքան կոպիտ է մարմինը, մանաւանդ ոտքերը: Արձանը ծախողները ասել են, որ գտել են Ախալքալսքի մօտ Վարդիա գիւղի շրջանում: Առաջին հայեացքից նկատելի է, որ այդ Ապիսի արձանն էլ ձուլուել է պաշտամունքի առարկայ դառնալու համար: Առաջին հայեացքից այդ արձանի գլուխը, դունչը, մանաւանդ մահիկաձև եղջիւրներն

Ը. Պօսելով մեր աշխարհում գոյութիւն ունեցած Եզի պաշտամունքի մասին, չենք կարող լռութեան տալ աւանդաբար մեզ հասած այն պաշտամունքները, որ շարունակուած են մինչև մեր օրերը: 1864 թուականին ճանապարհորդական յատուկ արշաւանքից յետոյ, վերապէս Շաբանեան Կարապետը Սղերդի մի վանքում գնում է մի սպիտակ գոմէշ, որը ոտքից մինչև գլուխ ոչ մի սպիշուներ: Այս գոմէշի նոյն իսկ սմբակները և եղջիւրները բոլորովին սպիտակ են եղել և անասունը վանքի մէջ պաշտամունքի առարկայ: Այս գոմէշի մազերից ժողովուրդը հատ հատ տանում էր գցում իւր ալիւրի ամբարը, որպէս զի իւր շտեմարանի հացն անպակաս լինի: Նրա կերը մատակարարում էր ամբողջ գաւառը իւր ընտիր բերքերից:

Այս գոմէշը կառավարական ոյժով, մանաւանդ Ֆրանսիական ոսկիների ձգումով Շաբանեանը հազիւ կարողացել էր դուրս բերել վանքից, որտեղ անասունն ուներ իւր յատուկ ախոռն ու մուրը, որին մաքրութեան և փափկութեան մէջ խնամելիս են եղել ինչպէս վանականները, նոյնպէս և նրան նուիրուած կիներ: Ինչպէս պատմում են, գոմէշն ունեցել է իւր յատուկ սպասաւորների սկիտան, որոնք նոյն իսկ լողացնում անուշահոտ իւղերով անասունին օծելիս են եղել պարբերաբար: Այս գոմէշը, որ գնուած էր Ֆրանսիական կառավարութեան յատուկ պահանջմամբ, այդ թուականին ուղարկուած է Փարիզ, որի մասին ինչ ինչ ծանօթութիւններ տպագրուած են Journal Asiatique-ի նոյն թւականի մէջ:

Թ. Սպիտակ Եզ պահում էր մինչև վերջին դարը Մշու Առաքելոց վանքում, Մակուի ս. Թադէոսի վանքում, Վանի վանքերում, բայց կղերի կողմից ակելորդապաշտութիւն և հեթանոսական կապաշտութիւն նկատուելով, միշտ աքնել են խուսափել և ծածկել ինչպէս մեծաւորների, նոյնպէս գիտակիցների աչքերից նոյնիսկ Madame Dieulafoy-ն իւր ճանապարհորդութեան նկարագրութեան մէջ արձանագրում է և պատկերը տալիս է մեր ստորև ներկայացրած եպիսկոպոսի սև եզի, որը Նոր—Ջուղայի—Սպահանի վանքում պաշտամունքի առարկայ է եղել սրանից 32 տարի առաջ: Անշուշտ եպիսկոպոսի եզը չէր կարող Ալիսի փառքն ունենալ, բայց վանքերի մէջ ցուլերի բռնած գիրքի շարունակութիւնը կարող է տեսնել ամեն մի ուսումնասիրող: Եթէ հայրենի երկրում հայերի վանքերում սպիտակ ցուլն ու գոմէշը պաշտամունքի առարկայ են մնացել մինչև Իւրդ դար, եթէ այդ պաշտամունքը մեր վանականները տարել են մինչև Սպահան երեք դար առաջ, անշուշտ այս մի այնպիսի սովորոյթի աւանդական

շարունակութիւնն է, որ յիշեցնում է շատ ու շատ հին դարերի պաշտամունքներ:

ԺԱ. Այս պարագայից աւելի պիտի գերադասել հայ գիւղացու սովորական վարմունքը իր լծակից եզի հետ: Ո՞վ չի լսել գիւղացու ամեն բոպէ եզին կրկնած փաղաքշանքը.—Ախպէր Զան, բաւա Զան, ընկեր Զան, խօսքերը: Ո՞վ չի տեսել այն սուգն ու շիււանը ընկած եզի պատճառով: Լծկան եզը ծերանալիս, գիւղացին նրա վզին դանակ չի քաշիլ, նա անճարացած կը տանի և կը փոխէ աչառների հետ:

Շատ անգամ նկատուած է, որ լծկանին փորձանք պատահելիս, փոխանակ դանակ քաշելու, վիզը կտրելու, որ կարողանան հանգարտ խղճով միսն ուտել, գիւղացին նախապատուել է զրկւելու այդ մասցուից և տարել է եզն արտի մէջ հորել: